

Кар'єрні стереотипи жінки-науковця (на прикладі української історичної науки)

В статті висвітлено особливості процесу фемінізації української історичної науки в 1920-х рр., окреслено характерні риси соціалізації українського жіноцтва в науці

Ключові слова: *фемінізація науки, наукова кар'єра, жінка-науковець, жінка-історик, українська історична наука*

В статье освещены особенности процесса феминизации украинской исторической науки в 1920-х гг., рассмотрены особенности социализации женщин в науке

Ключевые слова: *феминизация науки, научная карьера, женщина-ученый, женщина-историк, украинская историческая наука*

In this article, the feminization of Ukrainian historical science in the 1920s and the features of the socialization of women in science were considered

Keywords: *feminization of science, science career, woman-scientist, woman-historian, Ukrainian historical science*

Класичне визначення кар'єри відображає динамічність цього соціального феномену, ототожнюючи його з професійним та посадовим зростанням спеціаліста. Натомість, сучасні дослідники кар'єри виділяють щонайменше два виміри цього явища – соціально-особистісний (соціально-статусний) та соціально-структурний [4, с.106]. Перший вимір центрується навколо особистості у певній соціальній (професійній) спільноті. Таким чином, актуалізуються питання про особисті мотиви та настанови людини, особливості соціалізації в професійному середовищі. У другому вимірі розкриваються загальні механізми диференціації (стратифікації) суспільства, тобто розшарування його на окремі

соціальні спільноти (субкультури) під впливом професійної діяльності.

Аналізуючи потенційні можливості людини пересуватися по кар'єрних сходах, дослідники виділяють дві основні групи факторів: *внутрішні* (особистісний вимір: мотивація, психологічні та інтелектуальні особливості) та *зовнішні* (соціокультурна ситуація в суспільстві, наявність певних соціальних норм та заборон, традицій тощо) [16, с.78]. Цікаво, що стаття спеціаліста розглядається водночас і як зовнішній, і як внутрішній фактор.

Логічно припустити, що впровадження гендерної складової в дослідження кар'єрних стереотипів вимагає аналізу соціокультурних умов, які не тільки надають жінці право на отримання професії, але й роблять її конкурентноспроможним учасником вічної гонки (не дарма ж, слово «кар'єра» походить від фр. «*carrière*» – «біг»), де головним призом виступають загальновизнані блага – високі звання, високі посади, «високі» гроші.

Жіноча доля в науці є популярним сюжетом сучасних гуманітарних студій. Відкриття для жінок дверей професійної науки символізує для adeptів теорій гендеру початок нової ери (і назву має відповідну – «феномен фемінізації науки»). Втім, хоча й позиціонується цей процес дуже яскраво (дослівно: «в соціальному контексті входження жінок в науку розглядається як активне залучення їх в суспільне виробництво, у сферу висококваліфікованої праці і наукової творчості» [15, с.73]), на жаль, досліджується з позицій «додаткової сили», «додаткової вартості».

Корені подібного бачення проблеми криються в усвідомленні того факту, що в ментальності наукового

співтовариства закладені підвалини патріархатної моделі академічної спільноти.

Символічно, що жінки отримують перепустку у світ професійної науки з подачі чоловіків (маємо на увазі необхідність «офіційного дозволу» на жіночу самореалізацію в науці, які ми проілюструємо нижче). Довгий час жінки в науковій ієрархії залишалися на лавці запасних гравців. Не маючи право доступу до академічних наукових установ, жінки найчастіше реалізували свій потенціал у функціях помічниць та асистенток. Історія науки має багато прикладів «сімейної співпраці» (найпопулярнішими серед істориків науки є приклади подружнього наукового симбіозу Антуана та Марі Лавуаз'є (XVIII ст.), П'єра Кюрі та Марії Складовської-Кюрі (XIX-поч. XX ст.).

Витоки фемінізації вітчизняної історичної науки довгий час «замовчувалися» у зв'язку з їхньою невідповідністю догматам владного дискурсу, згідно з яким українське жіноцтво отримало можливість будувати наукову кар'єру завдяки соціальним реформам радянського керівництва. Таким чином, «неіснуючою» на довгі роки стала ціла плеяда жінок-істориків, яким не пощастило не тільки з «неправильними», шкідливими світоглядними позиціями, але й з «передчасним» проникненням у табуйовані сфери соціального виробництва. Маємо на увазі представниць історичної науки, чия наукова кар'єра почалася ще до часів тотального гендерного зсуву і на момент його здійснення вже досягла певних висот.

«Дорадянський» період фемінізації української історичної науки характеризується потужним впливом родинних традицій – більшість жінок-істориків 1920-х рр. походять із так званих «професорських домів». Ми вже робили спробу дослідити вплив

династійного фактору на формування професійної ідентичності [5], при цьому особлива увага приділялася причинам, які спонукали чоловіків до створення професійного (а інколи і посадового) трампліну для своїх протеже.

Для Катерини Грушевської провідником у світ професійної науки став батько. Цікаво, що пізніше, М. Грушевській зізнається доньці, що його рішення прилучити Катерину до наукової діяльності було обумовлене передусім бажанням забезпечити їй «фах і кусник хліба» [13, с. 199]. Відзначимо, що бажання, описані батьком у листі, цілком вписуються у рамки соціальних тенденцій початку XX ст. Відчуття глобальних соціокультурних зсувів, які відбувалися у світі (зауважимо, що під час описаних М. Грушевським подій залучення Катерини до наукової діяльності, родина Грушевських жила в Західній Європі, де віяння «нової гендерної економії» розповсюджувалося швидше, ніж у більш традиційних російському та українському суспільствах), дозволило йому розширити власні уявлення про місце жінки в суспільстві і зробити перші кроки у напрямі передавання доньці суто «чоловічих артефактів». Маємо на увазі обов'язкову в XIX ст. тріаду компонентів чоловічої успішності, баланс між якими гарантував збереження високого статусу (достойна робота, можливість одноосібного утримання родини, наявність кола «вільного спілкування на рівних») [1].

На наш погляд, кар'єрні стереотипи представниць української історичної науки 1920-1930-х рр., сформовані під впливом корпоративної культури «старої інтелігенції», були значно трансформовані впродовж 30-х рр. Позначений процесом швидкої індоктринізації образу «нової радянської жінки», цей період призвів

до швидкого перекроєння моделі жіночого існування поміж двох сфер життя – приватної та публічної.

Різні аспекти формування образу «радянської жінки» детально досліджені російськими істориками та соціологами (Т. Дашкова, А. Бородіна). Були виокремлені також основні риси цього образу «жінки-робітниці»: самостійність, економічна незалежність, активність, відданість новій владі тощо. Так, Г. Єльнікова, підсумовуючи результати «найпершого гендерного проекту радянської влади» зазначає, що моделювання нового жіночого образу, задеклароване гаслом про рівність статей, поставило нові вимоги до жінок, які віднині мали підтвердити новий статус (рівність у праві на працю у всіх галузях, за виключенням небезпечних для життя та здоров'я [9, с. 54]) активною участю в суспільному та виробничому житті [10]. Втім, чітка і зрозуміла на папері доктрина, у житті перетворилася, за влучним виразом С.Айвазової, у «лабіринт рівноправності для жінок» [2].

Вартим дослідницької уваги є факт сумісництва у професійних стратегіях жінок-істориків 1920-х рр., які найчастіше професіоналізувалися відразу в декількох спеціальностях. Знаково, що найчастіше шлях до наукової кар'єри був опосередкованим – для багатьох представниць історичної науки характерним є донауковий період, який позначився діяльністю в інших галузях гуманітаристики (найрозповсюдженіші – бібліотекознавство та робота в архівних установах).

Показово, що окольний шлях до наукової діяльності був розповсюджений як серед представниць наукових династій (які мали певний локус довіри у науковому співтоваристві, могли розраховувати на протекцію, тощо), так і серед тих, хто самостійно

прокладав собі шлях до посад в наукових установах. Процес погіршення матеріального стану науковців дозволяє зробити припущення, що додаткова спеціалізація сприймалася жінками-істориками як засіб до отримання нового джерела прибутку.

В цьому ключі, рішення О. Багалій-Татаринової про необхідність отримання додаткової спеціальності бібліотекаря (як відомо, в 1918 р. вона пройшла тримісячні бібліотечні курси [7, арк. 1 зв.], після чого влаштувалася на посаду бібліографа в бібліотеку ім. В. Короленка (з 1922 р.) можна розглядати як альтернативний варіант в ситуації, коли положення її батька, Д. Багалія було невизначене, а відтак не можна було розраховувати на отримання вакансії викладача.

Натомість, матеріальний стан родини в цей час, коли заробітна плата Д. Багалія як професора університета не відповідала навіть прожитковому мінімуму, вимагав від жінки активних дій. Втім, в родині Багаліїв, не залишали планів щодо інкорпорації Ольги до наукового співтовариства. Не дарма ж, відразу після реорганізації системи вищої освіти, вона влаштовується у новостворений Харківський інститут народної освіти (ХІНО), де протягом п'яти років працювала за сумісництвом асистентом на кафедрі російської історії [17, с. 212].

Власне науковий період в професійному житті О. Багалій-Татаринової розпочинається в 1922 р., коли вона вступає до аспірантури новоствореної при ХІНО науково-дослідної кафедри європейської культури [6, арк. 7], яку очолював проф. В. Бузескул. На наш погляд, закріплення Ольги Дмитрівни не за кафедрою Д. Багалія, яка була заснована водночас із НДК європейської культури, є свідченням небажання батька дослідниці робити підстави для звинувачення його у просуванні доньки. Принагідно

відзначимо, що така «завуальована» протекція (яка, все ж таки, мала місце, оскільки навіть вибір досліджуваної тематики – декабристський рух в Україні – свідчить про те, що Дмитро Іванович продовжував курирувати науковими дослідками своєї середньої доньки) кардинально відрізнялася від стратегії іншого метра української історичної науки – М. Грушевського, який відкрито «просував» свою доньку по кар'єрних сходах наукової ієрархії.

Суттєві зміни у соціальному статусі жінки з початку 1920-х рр. хоча й мали підкріплення з боку держави (маємо на увазі нову сімейну політику, яка, наприклад, значно полегшила процедуру укладання та розірвання шлюбу), спровокували численні кризи жіночої ідентичності. Століттями виплекувані у людській свідомості образи жінки-господині, жінки-дружини, жінки-матері водночас втратили суспільну вартість, були проголошені «буржуазними» і підлягали викресленню із переліку «правильних» ролей радянської жінки. По-новому було вирішене і питання про материнство. Традиційно болюча для жінок проблема вибору між материнством та роботою через розвиток системи дитячих виховних закладів віднині мала вирішуватися на користь останньої, мовляв, працююча жінка не повинна відволікатися на виховання дітей, а надати цей процес колективу.

Але на практиці все виглядало зовсім по-іншому. Замість того, щоб «звільнитися від ярма сімейних проблем» та позбутися «зайвого тягаря» (дитини), жінки перевантажували себе, намагаючись гідно репрезентувати себе у двох іпостасях.

В цьому ключі відзначимо, що з кінця 1920-х рр. однією з ознак наукової кар'єри жінок-науковців було значне гальмування «загальних планів та обов'язань», які розповсюджувалися у

практиках соцзмагань, через ті самі намагання вести подвійне життя, в якому соціально та творчо активна вдень жінка-науковець, увечері перетворювалася в «ідеальну маму».

Подібні сценарії були розповсюджені і серед вітчизняних представниць історичної науки. Зокрема, Ольга Багалій-Татаринова у листах до колеги та подруги Наталії Полонської-Василенко, скаржилася на те, що через обрання її бригадиром по темі про польські повстання 1863 р., вона не має можливості ані продовжувати власні студії з історії воєнних поселень в Україні («масса дел, не знаю за какое хвататься... *бригадиром тоже буду, но реально тоже ничего не смогу*»), ані приділяти належну увагу хворому на нефрит сину [11, арк. 18].

Хворобливість сина часто виступає у листах історика як засіб виправдовування невиконання наукових планів. В подальшому Ольга Дмитрівна знайде вихід у пристосуванні робочих планів із програмою лікування дитини. Чого варта радість від того, що син має лікуватися під Одесою, де вона буде мати можливість попрацювати в архіві та бібліотеках.

Велика завантаженість на роботі («багато засідань», «часті перевірки») народжують аналогію із «страдною порою» – цікавий прояв часу, ознака перетворення творчого процесу на виробничу процедуру.

Розглядаючи вплив процесу індоктринізації образу «радянської жінки» на формування кар'єрних стереотипів жінок-істориків, відзначимо, що професійна діяльність науковців має певні унікальні риси. В сучасному історіографічному знанні діяльність історика розглядається як творчість, яка здійснюється у просторі його власного екзистенційного досвіду, пов'язаного з усією різноманітністю життєвих практик соціокультурного буття

[3, с. 366]. Питання в тому, яким чином жінкам-науковцям вдавалося (та вдається) за численною купою повсякденного клопоту, яким наповнене життя кожної жінки, знаходити час та можливість для інтелектуальної творчості. Бо ж відомо, що занурення у будь-який творчий процес, тим більше у процес творчості наукової, потребують від людини науки в першу чергу *усамітнення*, ізолюваності від всього, що може заважати інтелектуальним заняттям.

Відмова від творчої діяльності за натхненням на користь роботи за планами та програмами стає підґрунтям формування комплексу провини перед можливістю їх невиконання. Це призводить до кардинальних змін у самосприйнятті власного інтелектуального продукту: його виміри формуються вже в іншій системі координат, оскільки замість застосування градації задоволення/незадоволення від творчості людина оцінює результати діяльності у категоріях успішності/неуспішності. В цьому професійну наукову діяльність (як і будь-яка професійну діяльність) можна розглядати як дискретний процес, поділений на відрізки «заплановано-виконано», кожний з яких резюмується як перемога або поразка.

Гендерні розбіжності в оцінюваннях можливостей та наслідків професійних поразок можуть пролити світло на те, чому жінки-науковці часто застосовували (та застосовують) стратегію «обережного пересування», уникаючи ситуацій, в якій необхідно артикулювати власну позицію (критика, опоненство, експертна думка).

Гендерологи вказують на те, що жінки саму можливість/загрозу поразки (на відміну від чоловіків, які воліють оцінювати їх наслідки за фактом) розглядають як значне життєве

ускладнення¹. Російська дослідниця Є. Балабанова, аналізуючи вплив статі на вибір стратегії подолання життєвих ускладнень, відносить до суто жіночих такі соціально-психологічні стани як-от:

- екстернальний локус контролю (тобто намагання шукати причини поразки за межами проблеми);
- пасивність, яка на тлі негативних емоційних реакцій призводить до формування почуття безнадійності [8, с. 26-27].

Навіть сучасна ситуація, яку найчастіше характеризують модним нині терміном «гендерний паритет», не може приховати факт нерівномірності меж можливостей для чоловіків та жінок – «жіночий спектр» залишається вузьким. Більше того, чутливість наукової сфери до статі своїх репрезентантів має відображення у виділенні «жіночих», «чоловічих» та «статеві нейтральних» наукових галузей. До числа «чоловічих» дисциплін відносять фізико-математичні науки, технічні та комп'ютерні дисципліни, геологію. Серед «нейтральних» виділяють такі галузі наукового знання як-от хімічну та біологічну (фізіологія, зоологія, ботаніка). Традиційно «жіночими» залишаються соціально-психологічні та гуманітарні науки. Співвідношення чоловіків та жінок у «чоловічих» галузях складає в середньому 25:1, у «нейтральних» - від 5:1 до 3:1, а в «жіночих» - менше, ніж 2:1 [14, с. 694].

Цікаво, що результати сучасних досліджень нашої країни наводять на думку про те, що для жінки до сих пір залишається актуальною не тільки чоловіча підтримка, але й чоловіче благословення. Російська дослідниця О. Максимова, аналізуючи участь сучасних німецьких жінок-істориків та історіографів у великих наукових проектах

¹ Процес подолання життєвих ускладнень у сучасній соціологічній теорії розглядається як єдність когнітивних, емоційних та поведінкових факторів, спрямованих на розв'язання, елімінацію негативних наслідків та знаходження нових ресурсів та перспектив.

зазначає, що більшість із них отримали право на власний внесок завдяки особистим контактам із метрами, а також за допомогою відповідних рекомендацій провідних спеціалістів у галузі (також чоловіків) [12, с. 61-62].

Список джерел та літератури:

1. Tosh J. What should historians do with masculinity? Reflections on nineteenth-century Britain // History Workshop Journal. 1994. № 38. P.179-202.
2. Айвазова С. Русские женщины в лабиринте равноправия. Очерки политической теории истории / С. Айвазова. – М.: Рик Русанова, 1998. – 405 с.
3. Алеврас Н. Н. Образы историков в их переписке / Н. Алеврас // Диалог со временем: альм. интеллектуал. истории. – 2004. – Вып. 12. – С. 366-372.
4. Альшевская Н. Карьера как социальный феномен: сущность, признаки, технологии построения / Н. Альшевская // Социология: теории, методы, маркетинг. – 2000. - №2. – С. 106-112.
5. Андросова-Байда Д. О. Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізми творення нової ідентичності / Д. О. Андросова-Байда // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. - №19. – С. 23-41.
6. Анкетний листок наукового працівника О. Д. Багалій-Татарінової // ЦДАВО. – ф. 166. – оп. 12. – Спр. №8288. – 8 арк.
7. Багалій О. Особистий листок з обліку кадрів // Архів ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Оп. 15. – Арк. 1, 1 зв.
8. Балабанова Е. С. Гендерные различия стратегий совладания с жизненными трудностями / Е. С. Балабанова // Социс. – 2002. - №11. – С. 26-36.
9. Бильшай В. Л. Решение женского вопроса в СССР / В. Л. Бильшай. – М.: Госполитиздат, 1959. – 140 с.
10. Ельникова Г. А. Женственность в России XX века: трансформация представлений / Г. А. Ельникова. Режим доступа до статті: // <http://www.sofik-rgi.narod.ru/avtori/konferencia/elnikova.htm>.
11. Листи Багалій О. до Полонської-Василенко Н. Д. (31 січня 1922 р. – 11 серпня 1941 р.) // ЦДАМЛМ України. – Ф. 542. – Спр. 106. – 112 арк.
12. Максимова А. Б. Историографические тексты и их языковые особенности / А. Б. Максимова. – Казань: КГЭУ, 2003. – 87 с.
13. Матяш І. Б. Зірка першої величини. Життєпис К. М. Грушевської / І. Б. Матяш. – К.: НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського., 2002. – 231 с.
14. Мирская Е. З., Мартынова Е. А. Женщины в науке / Е. З. Мирская, Е. А. Мартынова // Вестник РАН. – 1993. – Т. 63. - №8. – С. 693-701.
15. Проскурина М. М. Феминизация науки как социальная проблема / М. М. Проскурина // Социологические исследования. – 2002. – № 3. - С. 72-77.

16. Романов В. Л. Прохождение государственной службы: карьерная стратегия и служебная тактика / В. Л. Романов. – М.: РАГС, 1997. – 94 с
17. Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти ім. О. О.Потебні (1921-1930 рр.) / О. Л. Рябченко. – Х: ХДАМГ., 2000. – 214 с.